

Kapitel 10

Helsingør – fra færgested til sundtoldsby

FORFATTER: Liv Appel, mag.art. i forhistorisk arkæologi, museumsinspektør på Museum Nordsjælland.

EMNEORD: Middelalder, renæssance, bebyggelsesudvikling, byarkæologi, Helsingør, Krogen, Kronborg, Øresundstolden, Øresundsbyer.

Fig. 1. Helsingør og Kronborg set fra Øresund. Kobberstik af Frants Hogenberg baseret på tegning af Hans Knieper fra 1582. Efter Braun & Hogenberg: *Civitates* vol. V, fol. 33, 1585-1587, Det kongelige Bibliotek.

Abstract

This paper takes as its starting point the archaeological evidence from Elsinore (Helsingør) which complements and nuances the previous understanding of Elsinore's topographic development. From 1429, the town, situated at the narrowest point of the Sound, next to Krogen castle, was the economic center for the Sound Toll. The history of Elsinore has hitherto been based on historical sources, as the number of archaeological excavations has been small, and the excavated areas limited. The paper aims to shed light on urban development using the results of archaeological excavations carried out in Elsinore, mostly since 2009. Attention is focused on activities undertaken in Elsinore, based on the archaeological and environmental archaeological remains. The archaeological evidence is satisfactory from the reign of Eric 7. of Pomerania (1396-1439) onwards and provides an unprecedented insight into a residential area dating from the reign of Frederik 2. (1559-1588) and his son Christian 4. (1596-1648) called The Sand, situated between the Medieval town and the royal castle, Kronborg. Earlier archaeological finds are, however, still virtually absent, leaving questions about urbanization and the early market town in the time of Valdemar 2. the Victorious (1202-41), mainly unanswered.

I de senere år er antallet af arkæologiske undersøgelser i Helsingør vokset samtidig med, at der er gennemført større undersøgelser end tidligere. Der er imidlertid stadig store huller i den arkæologiske viden, når det gælder de første århundreder af den her behandlede periode, dvs. tiden frem til 1400. Derfor er det endnu ikke muligt at beskrive Helsingørs topografiske udvikling alene ud fra arkæologiske kilder, men arkæologien supplerer og nuancerer den viden om byen, der er baseret på skriftlige og kartografiske kilder samt studier af historiske huse.

I denne artikel vil jeg beskrive Helsingørs udvikling i fire stadier svarende til den historiske inddeling: tidlig middelalder (1050-1200), højmiddelalder (1200-1400), senmiddelalder (1400-1536) og renæssance (1537-1660). I første afsnit behandles tiden frem til købstadens opståen i tidlig middelalder, hvor Helsingør var et vigtigt færgeleje for overfarten til Skåne. Andet afsnit vedrører urbaniseringen i højmiddelalderen, hvor den ældste købstad anlægges i 1200-tallet. De arkæologiske kilder bliver mere hyppige i 1400-tallet, og der er tegn på anlægsarbejde og håndværksaktiviteter i Erik 7. af Pommerns (1396-1441) nye købstad. Fjerde og sidste afsnit drejer sig om byens ekspansion i renæssancen, som er ret velunderbygget i arkæologisk henseende efter udgravningerne af Helsingørs forsvundne bydel på Sanden i perioden 2009-2011. Helsingørs historiske bykerne er velbevaret, og den middelalderlige gadestruktur er videreført. En opgørelse viser, at ca. 85 % af de huse, der fandtes i byen i slutningen af 1700-tallet, stadig eksisterer.¹ Blandt de ældste stående bygninger er Karmeliterklosteret og Oxernes gård, der er opført i 1400-tallet.² Den ældste bygning i Helsingør er dog Skt. Olai Kirke, der har navn efter sin værnehelgen Olav den Hellige, og går tilbage til første halvdel af 1200-tallet. Siden den sidste større ombygning, som afsluttedes i 1559, har kirken fremstået som en treskibet basilika.³

Det store antal bevaringsværdige bygninger i Helsingør medfører imidlertid, at der sjældent bygges nyt i den historiske bykerne, som giver anledning til arkæologiske udgravninger. De fleste arkæologiske spor fremkommer derfor ved renovering af ældre bebyggelse og ved gravearbejde i Helsingørs gader og stræder. Siden 2006, hvor Gilleleje Museum, nu Museum Nordsjælland, overtog det arkæologiske ansvar i Helsingør kommune, er antallet af udgravninger i byen vokset væsentligt. Før den tid forestod Nationalmuseet og siden de kulturhistoriske museer i Helsingør og Hillerød de arkæologiske undersøgelser. Det arkæologiske ansvar for Kronborg Slot og Helsingørs kirker påhviler dog stadig Nationalmuseet. De ældre arkæologiske undersøgelser i byen er få og små. Kun undtagelsesvis er udført mere omfattende undersøgelser som f.eks. i Strandgade 89 i 1980, ved Hestekilden på Stürups Plads i 1995-1996 og på Kronborgvej i 1998, hvor der bl.a. blev påvist en kælder fra renæssancen.⁴ Årsagen var de begrænsede statslige midler, der frem til revisionen af Museumsloven i 2001 stod til rådighed for arkæologiske undersøgelser.

Denne artikel tager udgangspunkt i et foredrag ved konferencen om Øresundsbyerne i 2014 og giver en kort indføring i byens udvikling fra middelalder til renæssance ved inddragelse af arkæologiske kilder. Den korte form gør det ikke muligt at give en detaljeret præsentation af de enkelte udgravninger. For yderligere oplysninger om de arkæologiske udgravninger i Helsingør henvises derfor til min seneste oversigtsartikel "The archaeology of Elsinore and the Sand", hvor der også drages paralleller til udvalgte historiske huse i byen.⁵ Alle udgravningsberetninger findes på litteraturlisten, og langt de fleste er tilgængelige på nettet. For flere oplysninger og gengivelse af de væsentligste historiske kort over Helsingør fra 1500-1600-tallet henvises til artiklen "The townscape of Elsinore", som jeg har skrevet sammen med ph.d. Jette Linnaa i forbindelse med Urban Diaspora-projektet.⁶

¹ Allin et al.: *Kommuneatlas Helsingør*, 2000, s. 14.

² Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør*, 1973, s. 162. *Danmarks Kirker*: Frederiksborg Amt, Vol. II, 1964, s. 290-291.

³ *Danmarks Kirker*: Frederiksborg Amt, Vol. II, 1964.

⁴ Appel: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', 2020, s. 97-98; Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 9-10; Skaarup & Jantzen: 'Strandgade 89', 1981, HKM 186A; Andersen: Beretning Stürups Plads, NFH A624, 1996; Hvass & Schiellerup: 'Hermer og kamener i Helsingør', 2000; Hvass: 'Museets arkæologiske udgravning mellem Kongensgade og Kronborgvej', NFH A703/GIM 3991, 1998.

⁵ Appel: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', 2020.

⁶ Appel & Linnaa: 'The townscape of Elsinore', 2020.

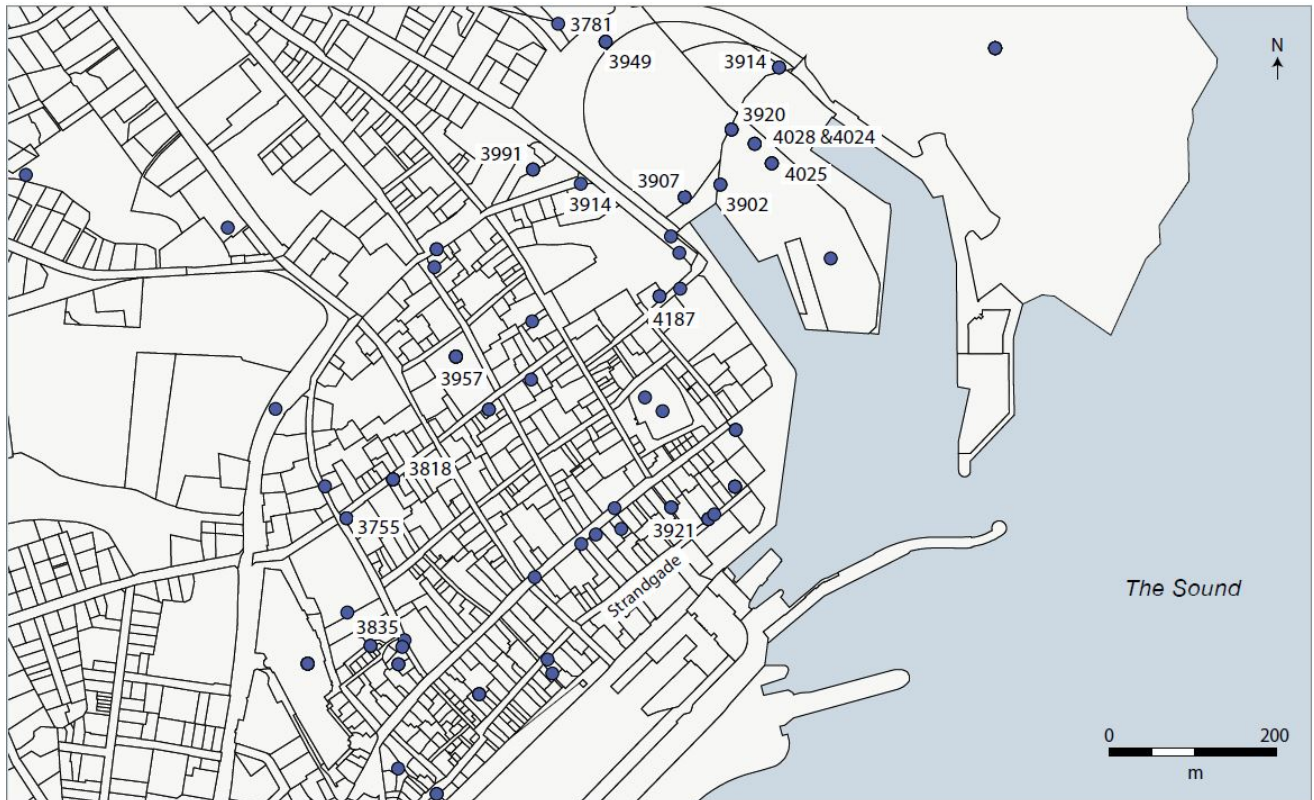

Fig. 2. Arkæologiske udgravninger og enkeltfund fra Helsingør. Numrene refererer til udgravningerne, der er nævnt i teksten. Kort: Museum Nordsjælland/ K. Langsted

Før Helsingør (tidlig middelalder, ca. 1050-1200)

Helsingør er placeret overfor Helsingborg ved Øresunds smalleste sted. Forleddet i de to stednavne er det samme, nemlig Helsing-, i betydningen: én der bor på halsen. Halsen er antagelig den smalle del af sundet. Efterleddene -borg og -ør er henvisninger til henholdsvis borgen *Kärnan* på Skånes kyst og til den grusede strandbred på Sjællands nordøstligste pynt.⁷ Saxos omtale af færgestedet i forbindelse med begivenheder i 1180: *”der hvor Stranden har navn efter Helsingborg”* tyder på, at Helsingør er yngre end Helsingborg.⁸ Dette stemmer med, at man i Helsingborg har påvist arkæologiske spor af bebyggelse fra 1000-tallet (se Kap. 6), mens de ældste middelalderlige fund og bygningsrester fra Helsingør er fra 1200-tallet (se Kap. 6).⁹ Færgestedet ved Helsingør er også omtalt i forbindelse med Adam af Bremens rejse i 1070’erne: *»På Sjælland er der mange overfartssteder til Skåne. Den korteste rute går til Helsingborg, som også kan ses fra Sjælland«.*¹⁰

Nogle historikere har villet placere færgestedet ved stranden nedenfor voldstedet Flynderborg eller ved vandløbet *Strømmens* udløb i Øresund (fig. 4), men der er endnu ikke påvist spor af bebyggelse fra denne tid ved arkæologiske undersøgelser.¹¹

⁷ <http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/>

⁸ Saxo & Winkel Horn: *Danmarks Krønike*, 2001.

⁹ Eriksson et al.: *Kärnan och borgen*, 2007, s. 10; Andrén: *Den urbana scenen*, 1985, s. 157; Saxo: *Danmarks Krønike*, 2001; *Danmarks Kirker*: Frederiksborg Amt, Vol. II, 1964, s. 54.

¹⁰ Adamus & Lund: *Beskrivelse af øerne i Norden*, 1978.

¹¹ Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden*, 1926, s. 30; Henningsen: *’Helgenskaren, der værnede Helsingørs kirker og klostre’*, 1993, s. 39-41.

Fig. 3. Voldstedet Flynderborg i 1880'erne før borgbankerne blev forstyrret ved anlæggelsen af Kystbanen i 1889-90. Foto: Nationalmuseet.

Navnet Flynderborg blev anvendt første gang i 1601, da Arild Huitfeldt beskrev indbyggernes tilflugt på borgen i forbindelse med den norske konges afbrænding af Helsingør i 1288. Det var rimeligvis samme borg, som Lybækkerne rev ned i 1368.¹² Borrevold og Valdemarsbakken er ældre stednavne.¹³ Flynderborg lå syd for Helsingør, og på trods af forstyrrelser fra omlægningen af jernbanen, vejnettet og opførelse af bebyggelse er det stadig muligt at se de to imponerende borgbanker (fig. 3).¹⁴ I 1889 foretog Nationalmuseet en opmåling på stedet i forbindelse med omlægningen af jernbanen, og i 1937 vendte de tilbage til forborgsbanen, hvor de afdækkede kraftige kampestensfundamenter og fund fra senmiddelalderen.¹⁵ Disse fundamenter kunne ikke længere påvises ved en undersøgelse i 2008.¹⁶ Da voldstedet er af ældre type, er det på trods af de betydeligt yngre arkæologiske fund rimeligt at betragte det som en forløber for Erik af Pommerns borg, *Krogen*, der i midten af 1420'erne blev opført længere ude på den nordlige landtange, *Ørekrog*.¹⁷

¹² Huitfeldt: *Danmarks riges krønike*, 1601; *Danmarks riges breve*: 3. række, bd. 9, 1938-1972, nr. 285 og 291.

¹³ Grønder-Hansen: *Kronborg*, 2018, s. 11-12.

¹⁴ la Cour: 'Flynderborg', 1952; *Danske borganlæg*, 1972.

¹⁵ Nationalmuseet, NM 242/89, 1889; 257/90, 1890; Skovmand: Beretning Flynderborg, MN 382/37, 1937.

¹⁶ Lønskov: Beretning Flynderborg, GIM 3806, 2009.

¹⁷ Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 42; Grønder-Hansen: *Kronborg*, 2018, s. 12.

Fig. 4. Model af Ørekrog med færgelejet og den ældste bebyggelse, ca. 1200. Bebyggelsen er endnu ikke påvist arkæologisk, men det er oplagt at lede efter den ved vandløbet Strømmens beskyttede munding. Mod syd er det stadig synlige voldsted Flynderborg markeret og mod nord et kapel rettet mod skibstrafikken til Skånør-Falsterbo, der rimeligvis var en forløber til Skt. Olai Kirke. Muligvis har der stået et sømærke i form af en båke helt ude på spidsen af Krogen. Grafik: Lars Bjørn Madsen.

Urbanisering (højmiddelalder, ca. 1200-1400)

Helsingør er en af de mange nye bygrundlæggelser i Danmark fra højmiddelalderen, og den hører derfor til de yngste af Øresundsbyerne. Baggrunden for byens opkomst var rimeligvis, at færgetrafikken mellem landsdelene øgedes, da Skånemarkederne gjorde Øresund til et handelscentrum. Dermed steg antallet af rejsende og behovet for indkvartering i byen.¹⁸ Helsingør omtales første gang i Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1231, og byen findes på købstadslisten fra ca. 1241 sammen med Sjællands mindre købstæder.¹⁹ I 1300-tallet nævnes Helsingør desuden i breve og i forbindelse med møder og forhandlinger. Endelig omtales vernerens afbrænding af byen i 1312.²⁰ På nordsiden af Skt. Olai Kirke mellem sakristiet og trefoldighedskapellet er der ved bygningsarkæologiske undersøgelser påvist en rundbuefrise, en murliste og et romansk vindue fra 1200-tallet.²¹

¹⁸ Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 57.

¹⁹ Krongaard Kristensen & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 121-123; Aakjær: *Kong Valdemars Jordebog*, 1926-1945.

²⁰ Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 5-8.

²¹ *Danmarks Kirker: Frederiksborg Amt*, Vol. II, 1964.

Fig. 5. Spor af frise og vindue fra 1200-tallet i murværket på nordsiden af Skt. Olai Kirke i Helsingør. Foto: Liv Appel, Museum Nordsjælland.

Den hidtil eneste udgravning i Helsingør, som har resulteret i et genstandsmateriale fra højmiddelalderen, dvs. at det var samtidigt med den første købstad, fandt sted i Strandgade 89 i 1980. Det undersøgte område lå nord for en strandvold, som blev påvist ca. 17 m syd for Stengade. Under udsmidt fra en bebyggelse på stedet i 1400-tallet, blev der påvist et ca. 30 cm tykt mørkt humusholdigt lag med enkelte skår fra kander og stentøj foruden en langtandskam. Ud fra kammen og de glaserede kandeskår kunne laget dateres til ca. 1250-1350.²² Da der ikke blev fundet spor af samtidige huse på stedet, er det synligt, at fundene stammer fra en bebyggelse ved kirken. Der er dog ikke muligt at afgøre om, de stammer fra en købstadsbebyggelse, et fiskerleje eller nogle bondegårde.

Da arkæologiske kilder til belysning af købstadens første århundreder således er få, vil jeg inddrage møntfundene fra Helsingør. Der er kun fundet få borgerkrigsmønter fra årene 1241-1340/1360 i Helsingør. Det begrænsede antal mønter skyldes, at metaldetektoren blev taget forholdsvis sent i brug ved arkæologiske undersøgelser i denne by. Et par mønter fra Erik 6. Menved (1286-1319) og hans efterfølger er fremkommet med metaldetektor ved de arkæologiske undersøgelser på Sanden øst for byen i 2011 og i Hestemøllestræde nord for Skt. Olai Kirke i 2013 (GIM 4025x19, GIM 4197x42).²³ Fra Hestemøllestræde 8 foreligger der desuden en hulpenning fra 1300-tallet (HBM 213x2), som indkom til Museerne Helsingør i 1982. Fælles for disse mønter og en ikke nærmere bestembar borgerkrigsmønt fra Fiolgade 25A (GIM 3914x134), der blev fundet ved fjernvarmegravningen i 2009 i den modsatte ende af byen, er, at de stammer fra dyrkningslag, der er strategisk ældre end kulturlagene fra købstaden.²⁴ Det tyder på, at borgerkrigsmønterne er tabt ved markarbejde, og deres udbredelse viser derfor ikke, hvor den ældste købstad lå.

²² Skaarup & Jantzen: 'Strandgade 89', 1981; Jantzen: Beretning Strandgade 89, HKM 186A, 1983.

²³ Grønnegaard: Beretninger Kulturhavn Kronborg, GIM 2025, 2012; Hestemøllestræde, GIM 4197, 2013.

²⁴ Grønnegaard: Beretning Helsingør Fjernvarme, GIM 3914, 2009.

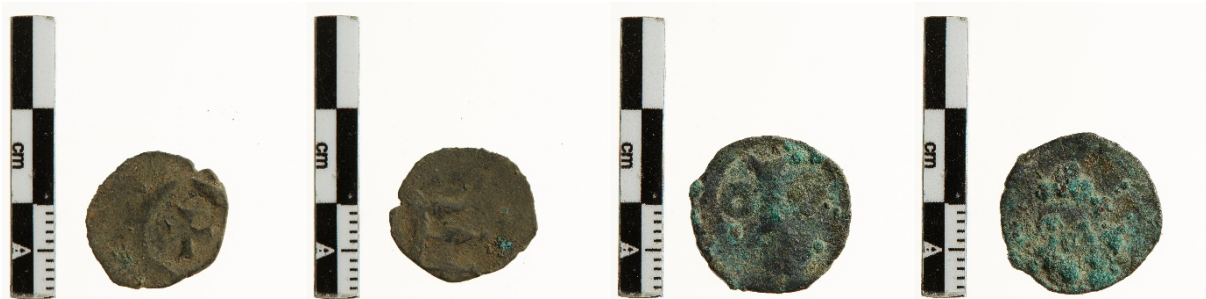

Fig. 6. For- og bagside af Helsingørs to ældste mønter præget under Erik Menved (1286-1319) i Roskilde. De er fundet med metaldetektor i forbindelse med arkæologiske udgravninger på Sanden (tv.) og i Hestemøllestræde (th.), GIM 4025x19, GIM 4197x42. Foto: Rasmus H. Nielsen, Nationalmuseet.

Så langt kan arkæologien således ikke bidrage med oplysninger, der kan afgøre uenigheden blandt historikerne om placeringen af den ældste købstad. Lå den ældste købstad ved Sct. Olai Kirke ligesom den senere købstad,²⁵ eller opstod den, som flere ældre historikere har fremført,²⁶ ved et syd for liggende færgested? Hvis det sidste er tilfældet, kan Sct. Olai Kirke muligvis være opført som et kystkapel for rejsende til Skånemarkedet i Skanör-Falsterbo.²⁷

Fig. 7. Model af Helsingør, ca. 1450. Erik af Pommerns (1396-1441) "nye" købstad er angivet øst for Strømmen. Bebyggelsen kom på den måde til at ligge nærmere kongens borg Krogen yderst på landtangen. Bemærk de tre tiggermunkeklostre, der alle blev påbegyndt i årene 1420-1430. Grafik: Lars Bjørn Madsen.

²⁵ Elsøe Jensen: *Danmarks middelalderlige byplaner*, 1992.

²⁶ Lorenzen: 'Erik af Pommerns Byanlæg', 1960; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden*, 1926, s. 16, 169; 1929, s. 21-25.

²⁷ Henningsen: 'Vogt jer for Lappesand!', 1984.

Regulering (senmiddelalder, ca. 1400-1536)

Senmiddelalderens styrkede kongemagt førte til grundlæggelser af nye byer såvel som øget kommerciel udvikling på de eksisterende handelspladser og i de ældre byer. Øresundsregionen, der var en vækstzone i senmiddelalderen, blev fremfor alt mål for Erik af Pommerns urbane politik (se også Kap. 2-5).²⁸ Københavns position som Sjællands betydeligste by blev styrket ved Erik af Pommerns overtagelse i 1416-1417, og på Skånes Kyst øst for Helsingborg anlagde han en ny by, Landskrona (se Kap. 9). I Helsingør gav Erik af Pommerns bestræbelser sig udslag i en flytning eller muligvis blot en regulering og udvidelse af den eksisterende købstad. I forbindelse med udstedelsen af byens nye købstadsprivilegier befalede Erik af Pommern i 1426: "at de der på Krogen skulle flytte at bo og der en ny købstad bygge". Kongen lovede fem års skattefrihed for tilflyttere, der byggede træhuse, og ti år til dem, der opførte et stenhus.²⁹

De arkæologiske fund fra Helsingør bliver flere efter 1400 samtidig med, at byens navn nævnes stadig oftere i de skriftlige kilder.³⁰ Arkæologiske spor tyder på, at byen oplevede en periode med vækst, da Erik af Pommern i 1429 lagde told på skibstrafikken gennem Øresund og opførte borgen *Krogen*, der sammen med *Kärnan* i Helsingborg vogtede over sundet. Store dele af murværket fra den middelalderlige borg Krogen er indkapslet i det senere Kronborg Slot. Krogen har forbillede i Den Tyske Ordens borge ved Østersøen.³¹ Bygningsarkæologiske undersøgelser viser, at Krogen stod fuldt udbygget omkring 1425, hvor borgen nævnes første gang i de skriftlige kilder. På den tid bestod den af tre teglstensbygninger, der var placeret i hjørnerne af den kvadratiske ringmur. Der er imidlertid fundet en ældre byggefase fra ca. 1400, hvor bygningerne indenfor ringmuren var opført i træ og bindingsværk. Erik af Pommerns våbenskjold ses på kalkmaleriet omkring det cirkulære vindue i Erik af Pommerns Kammer i slottets nordfløj.³² Om livet på borgen i 1400-tallet vidner desuden seks kobbersterlinge, der er slået i Næstved og Lund under Erik af Pommern, og fremkom ved Nationalmuseets arkæologiske udgravning på Kronborg i 1978.³³

Den nye købstad

Erik af Pommerns nye købstad ved Helsingør ser ud til at være anlagt efter en overordnet plan, hvor bebyggelsen er opdelt i karréer af langsgående gader (Stengade, Sct. Olaigade og Sudergade) og af tværgader (Sct. Anna Gade, Bjergegade og Stjernegade).³⁴ At der er tale om egentlig byplanlægning betvivles dog af Jørgen Elsøe Jensen, der ud fra ligheder med andre danske middelalderbyer mener, at Helsingør er en selvgroet struktur, hvor udviklingen tager udgangspunkt i hovedgaden langs stranden.³⁵

Det fremgår af de historiske kort over Helsingør fra 1500- og 1600-tallet i Resens Atlas (se fig. 14) og hos Braun og Hogenberg, at bebyggelsen var opført langs gaderne, og at der befandt sig baggårde og haver inde i karréerne.³⁶ De mange havelodder havde stor betydning for indbyggernes forsyning med afgrøder, da den

²⁸ Kristensen & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 270-273; Olsen: *De danske Købstæder gennem Tiderne*, 1943, s. 39-42.

²⁹ Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', 1861-1865, s. 5-6.

³⁰ Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 7.

³¹ Kristensen & Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*, 2016, s. 271.

³² Grinder-Hansen: *Kronborg*, 2018, s. 14, 18, 26-27.

³³ Nationalmuseet, NM 12/78-1619, 1978.

³⁴ Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 61-67. Helsingørs gadenet er skævt orienteret i forhold til verdenshjørnerne. For at lette læsningen beskrives byen, som den fremstår på kortet i Resens Atlas. Dvs. at stranden lå mod syd og Kronborg øst for byen.

³⁵ Elsøe Jensen: *Danmarks middelalderlige byplaner*, 1992.

³⁶ Braun & Hogenberg: *Civitates orbis terrarum*, 1582-1590; Resen: *Atlas Danicus*, 1677; Lorenzen: 'Erik af Pommerns byanlæg', 1960; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden*, 1926, s. 16, 169; 1929, s. 21-25.

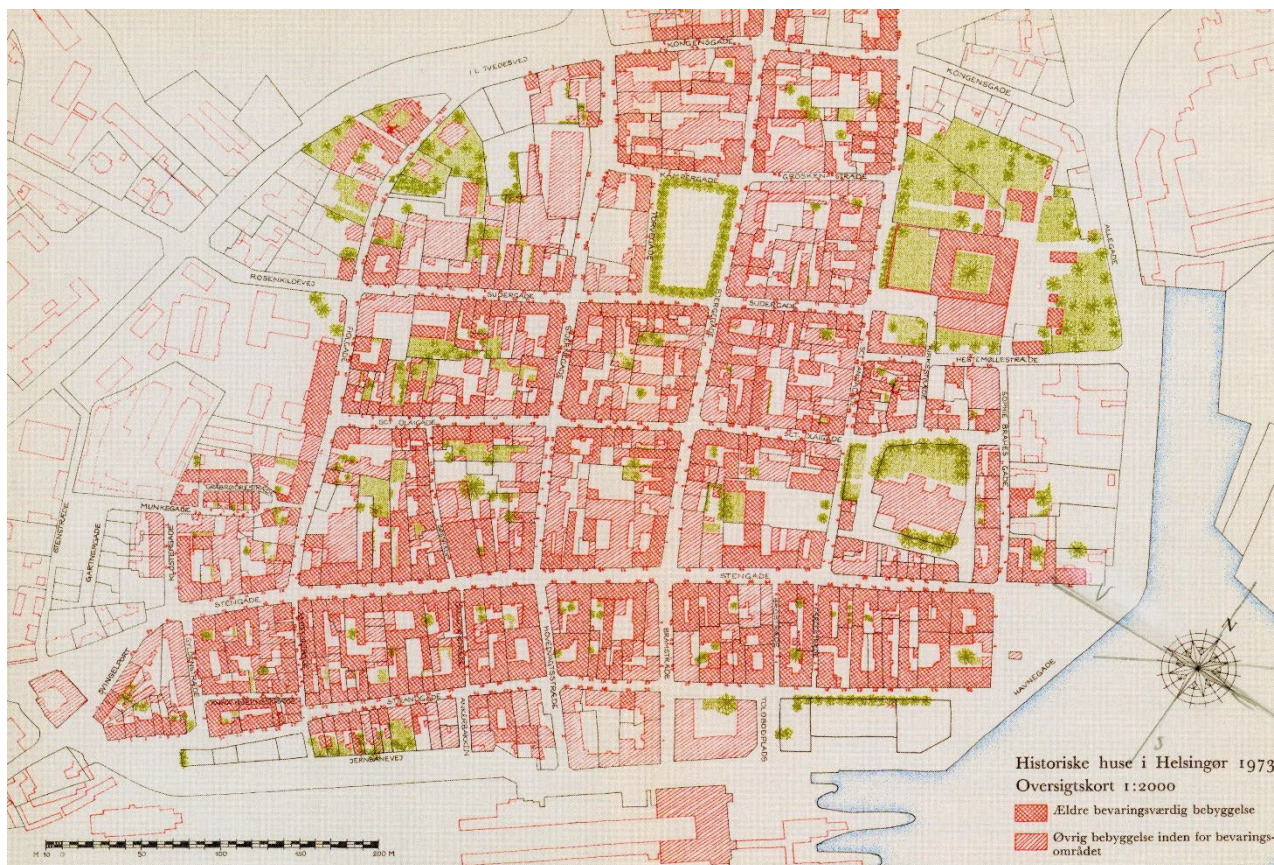

Fig. 8. Plan fra 1973 over Helsingørs historiske bykerne. Gadenettet er regelmæssigt, dog er tværgaderne en anelse forskelligt orienteret nord og syd for Stengade. End ikke kirkerne er orienteret nøjagtigt øst-vest. Efter: Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør*, 1973.

skovomkransede by havde et forholdsvis lille dyrket opland.³⁷ Helsingørs centrum lå ved krydset mellem hovedgaderne, Stengade og Sct. Anna Gade (tidligere kaldet Søndre og Nørre Hærstræde), hvor der omtales en skole i 1483 og et rådhus i 1513.³⁸ Et stenkast derfra kan man stadig se Oxernes ovenfor omtalte bygård, der er opført på den grund, som Christian 1. (1448-1481) i 1454, overlod til lensmand på Krogen, Johan Oxe. Forhusets kamtakkede gavle med spidsbuede blændinger har stilmæssige fællestræk med flere af Helsingørs sengotiske kirkegavle.³⁹

På landsiden var Helsingør omgivet af fugtige lavninger, der markerede byens ydre grænse. At lavningerne også ydede byen beskyttelse, fremgår af kong Hans (1481-1513) befaling fra 1508 om forstærkning af byens grøfter og befæstning.⁴⁰ Denne lavning, grøft, eller grav, som den blev omtalt ved Christoffer af Bayerns (1440-1448) donation af jord til Dominikanerklosteret foretaget i 1441,⁴¹ er påvist ved flere arkæologiske undersøgelser i byen på strækningen fra Kongensgade i øst via Axeltorv og Sudergade til Fiolgade og Svingelport i vest. Særlig dyb er lavningen ved Axeltorv, hvor man ved en arkæologisk undersøgelse i forbindelse med renoveringen af Erik af Pommerns mindebrønd i 2009 konstaterede, at bunden lå 3,4 m under det nuværende torv. Den fugtige lavning var gradvist blevet fyldt op med kultur- og opfyldningslag. De

³⁷ Schjerup Hansen: *Bystruktur og havekultur*, 2008, s. 70.

³⁸ Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', 1861-1865, 15-17; 1866-1670, 8; Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden*, 1926, s. 345.

³⁹ Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør*, 1973, s. 162.

⁴⁰ Wegener: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', 1866-1870, s. 6.

⁴¹ Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 133.

ældste spor af byen var affald bl.a. knogler fra husdyr og fisk, jernnagler, hasselnøddeskaller, hugspåner og fragmenter af vinduesglas, sko, keramik og pottetakler fra 1400-tallet, der lå i et ca. 35 cm tykt tørvelag på bunden af lavningen. Tørvelaget var dækket af 20 - 80 cm rent strandsand, der antagelig stammer fra en opfyldning og planering af området omkring 1500, da kulturlaget ovenover indeholdt keramik fra slutningen af 1400-tallet.⁴²

Ved arkæologiske undersøgelser flere andre steder i Helsingør er der ligeledes konstateret opfyldningslag af strandsand fra perioden 1400-1700. Sandet blev påført inden, man anlagde gader og byggede huse. Ofte ses skiftende sandlag og kulturlag/væksthorisonter, hvilket viser, at opfyldningen foregik i flere omgange. I gaden ud for Kongensgade 24-26 blev der iagttaget flere sandlag, der var påfyldt før brolægningen af gaden i 1580'erne.⁴³ Ved udgravningerne på Kulturværftet i årene 2009-2011 blev der dokumenteret et sandlag, der dækkede det meste af området og var udlagt inden Helsingørs nye bydel rejste sig mellem byen og Kronborg i sidste halvdel af 1500-tallet (se nedenfor).

Fig. 9. Grene med mærker efter øksehug og ild fra Gammel Færgestræde i Helsingør. Foto: Museum Nordsjælland.

Udover Axeltovej kendes sandlag fra 1400-tallet, der forbindes med anlæggelsen af Erik af Pommerns nye købstad, fra Stengade og Klostergade. Ved den arkæologiske overvågning i forbindelse med nedgravningen af fjernvarmerør i den vestlige del af Stengade i 2010, blev der dokumenteret sandlag i flere profiler i krydset mellem Stengade og Klostergade.⁴⁴ Sandlaget lå ca. 1,2-1,5 m under den nuværende overflade og var overlejret af kulturlag fra senmiddelalderen og renæssancen. Sandlaget var lagt oven på et ca. 30 cm tykt lag af sortbrun, leret muld med enkelte dyrekogler, der hvilede direkte på undergrunden af sand, grus og småsten i 1,8 m's dybde. Sandlaget viser, at man har stabiliseret det sumpede terræn øst for Hestekilden før anlæggelsen af gaden.⁴⁵

⁴² Grønnegaard: Beretning arkæologisk udgravning Axeltovej, GIM 3957, 2009.

⁴³ Appel: Beretning arkæologisk overvågning Kongensgade s. 24-26, MNS 50435, 2017 (2020); Pedersen: *Helsingør i Sundtoldstiden*, 1926, s. 10.

⁴⁴ Grønnegaard: Beretning Helsingør Fjernvarme, GIM 3970, 2010, Stengade profil 5, Klostergade profil 2 og 5.

⁴⁵ Andersen: Beretning Stürups Plads, NFH A624, 1996.

Det ældste kulturlag mindede meget om det ca. 35 cm tykke kulturlag, der året før var fundet i Gl. Færgestræde. Det lå ca. 1,7 m under den nuværende overflade og indeholdt foruden enkelte dyrekno­gler store mængder hugspåner samt afhuggede og delvist forkullede grene. C¹⁴-dateringer af hasselnøddeskaller fra dette lag til ca. 1410–1450 e.Kr. (Poznan Radiocarbon Laboratory, Poz-33463, Poz-33465) tyder på, at et krat ovenfor stranden er blevet fjernet med økse og delvist afbrændt ved anlæggelsen af Erik af Pommers nye købstad.⁴⁶ Et tilsvarende organisk lag er i 2012 påvist ved renoveringen af en kælder i Strandgade 85-87.⁴⁷

Handel og håndværk

Ved arkæologiske undersøgelser i Helsingør er der fundet spor af 1400-tallets smede og skomagere. Som det var almindeligt i middelalderen holdt samme type håndværkere ofte til i samme gade. Sudergade i Helsingør betyder *suderenes* eller skomagernes gade. Den lå i byens nordlige udkant, så skomagerne kunne garve deres huder uden at genere byens øvrige indbyggere. Ved en udgravning i Sudergade i 2007-2008 blev der over et fossilt dyrkningslag påvist et ca. 30 cm tykt kulturlag med organisk materiale: træ, dyrekno­gler og læderaffald fra produktion og reparation af sko, der antagelig er blevet smidt ud fra værkstederne for at stabilisere gaden. Der blev desuden fundet redskaber, bl.a. en jernsyl med træskaft, en bødenål og talrige stave fra bødkerfremstillede kar og tønder.⁴⁸ En C¹⁴-datering af læder til ca. 1420-1450 e.Kr (Poznan Radiocarbon Laboratory, Poz-28202) tyder på, at skomagerne etablerede sig i Erik af Pommerns nye købstad.

I Sudergade 30 blev der i 1854 fundet en lille møntskat med 16 kobbersterlinge (Sb. 010407-25), som var slået under Erik af Pommern i Næstved og Randers (Galster type 7 og 15).⁴⁹ Tidsmæssigt er der intet til hinder for, at mønterne kan have tilhørt en af gadens skomagere, men dette kan selvsagt ikke verificeres. Helsingør lå ved kysten og var udsat for angreb fra havet. Ligesom en større møntskat fra Søndre Strandvej 64 (Sb. 010407-24) syd for middelalderbyen, der fremkom i 1952, er det derfor sandsynligt at mønterne fra Sudergade er gemt væk i en urolig periode. Fundet fra Søndre Strandvej omfatter en læderpung med 888 sølv­mønter og to sølvklumper foruden en lille pakke med fire guldgylden. Ud fra den yngste mønt, en Grosspfenning fra Greifswald, antages skatten at være nedlagt efter ca. 1425. På nær ni danske sølvsterlinge, der er præget under Erik af Pommern i Næstved (Galster type 4), er alle mønterne tyske.⁵⁰ De mange udenlandske mønter, der blev gravet ned ved Helsingør, er et vidnesbyrd om Østersøhandelens voksende betydning på denne tid. Påbegyndelsen af hele tre klostergrundlæggelser i Helsingør i årene 1420-1430 ses som et udslag af den velstand, som byen opnåede under Erik af Pommern, da byggeriet var finansieret af penge, som tiggermunkene indsamlede i byen (se Kap. 2). Der er kun Karmeliterklosteret, der stadig eksisterer. Det firefløjede Vor Frue Kloster med den gotiske kirke mod syd blev på kongelig foranledning påbegyndt af Karmelitermunke fra Landskrona i 1430.

Byggeriet blev forsinket af en brand, og klosteret stod derfor først færdigt i 1485. Det er bevaret fordi, at klosterbygningerne efter reformationen blev indrettet til hospital, og fordi kirken i 1576 overgik til byens tyske menighed.⁵¹ Fund af knogler fra forstyrrede grave tyder på, at kirkegården lå vest for klosteret. Arkæologien har bidraget til at klarlægge forhold omkring Karmeliterklosterets opførelse. Under det senere Hestemøllestræde blev der i 2013 således fundet flere ovnanlæg med jernslag­ger fra en smedje. C¹⁴-

⁴⁶ Grønnegaard: Beretning Gammel Færgestræde, Helsingør, GIM 3921, 2009.

⁴⁷ Grønnegaard: Beretning Strandgade 85-87, Helsingør, GIM 4070, 2012.

⁴⁸ Andersen, Grønnegaard & Hvass: 'Skomagere i Sudergade', 2009; Grønnegaard: Beretninger Sudergade, GIM 3755, 2008, GIM 3818, 2009.

⁴⁹ Jensen: *Danmarks middelalderlige skattefund*, Sudergade; Galster: Næstved mønt, 1966.

⁵⁰ Jensen: *Danmarks middelalderlige skattefund*, Søndre Strandvej; Galster: Næstved mønt, 1966.

⁵¹ Appel et al.: 'Den tyske kirkes jord på Sanden i Helsingør', 2020; Dalsager: *St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950.

Fig. 10. Jernsyl med træskaft fundet blandt affaldet fra 1400-tallets skomagere i Sudergade, Helsingør. Foto: Museum Nordsjælland.

dateringer af trækul fra ovnene til 1412-1436 e.Kr. og 1410-1435 e.Kr. tyder på, at smedjen var i funktion, da klosterbyggeriet blev påbegyndt (Poznan Radiocarbon Laboratory, Poz-61072, Poz-61074).⁵²

Man har aldrig fundet arkæologiske spor efter Sct. Anna Kloster ved Lundegården, der blev opført af gråbrødre fra 1420 og sløjfet umiddelbart efter reformationen. I 1904 stødte man dog på enkelte grave fra franciskanerklosterets kirkegård under et gravearbejde i nærheden af Marienlyst Slot.⁵³ I 1947 dukkede der desuden nogle grave fra Sct. Nikolaj Klosters kirkegård op i området nord for Stengade.⁵⁴ Sct. Nikolaj Klosters placering aftegner sig i gadeplanen vest for Fiolgade, og adkomsten til klosteret skete antagelig gennem en port ved Fiolgade 9, der hedder *Ringeporthus*.⁵⁵ Efter reformationen husede klosteret først et hospital, og senere indrettede byens udenlandske pottemagere værksteder i bygningerne. Nationalmuseet fandt således rester af fejlbrændt keramik ved en undersøgelse i Fiolgade 5 i 1936.⁵⁶ Det var imidlertid først ved arkæologiske undersøgelser i Munkegade i 2010, at det er lykkedes at påvise murværk fra selve klosteret. Under et nedbrydningslag af tegl og mørtel ud for Munkegade 11 fremkom et teglstensgulv og en teglstensmur på et fundament af kampesten. Spredt på gulvet lå fiskeknogler og keramik fra klosterets funktionstid i 1400-tallet. Et kraftigt kampestensfundament i Sortebrødrestræde er antagelig rester af klosterkirken.⁵⁷

⁵² Grønnegaard: Beretning Hestemøllestræde, GIM 4197, 2013; Jouttijärvi: Analyse af slagger Hestemøllestræde, GIM 4197, 2013.

⁵³ Jantzen: *Helsingørs middelalderlige topografi*, 1990, s. 117.

⁵⁴ Klem: Beretning Stengade, HKM 76/47, 1947.

⁵⁵ Hvass: 'Dominikanernes kloster i Helsingør', 2009.

⁵⁶ Nørlund: Beretning Sortebrødreklosteret, Fiolgade 5, MN 478/36, 1936. Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*, 1985, 139; Hvass: 'Dominikanernes kloster i Helsingør', 2009, s. 63.

⁵⁷ Grønnegaard: Beretning Munkegade, GIM 3835, 2011; Enghoff: Rapport dyrekogler Munkegade, GIM 3835, ZMK 66/2010, 2010.

Fig. 11. Teglgulv fra dominikanerklosteret i Munkegade. Foto: Museum Nordsjælland.

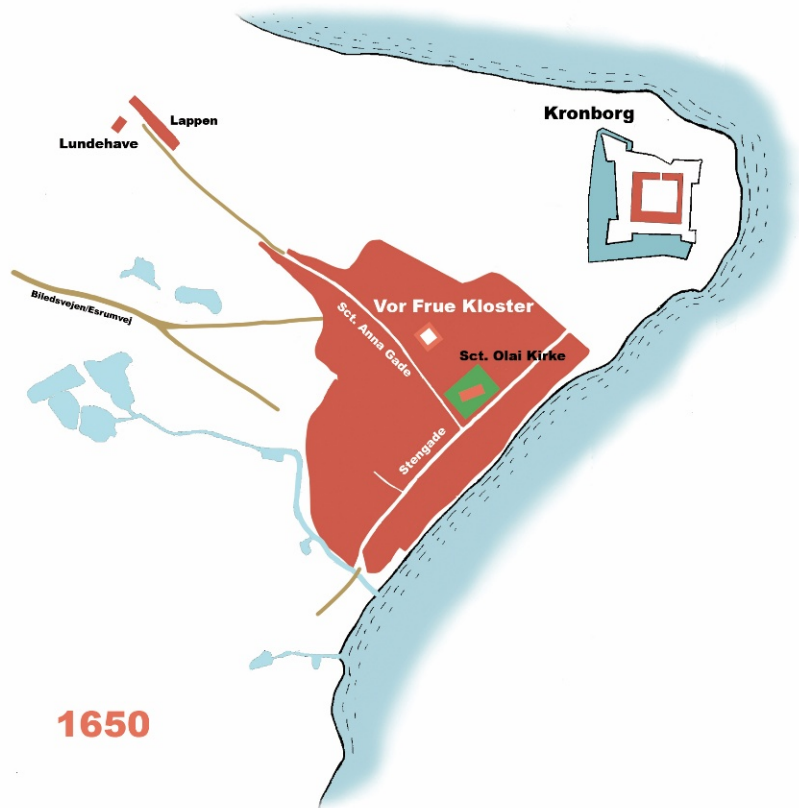

Fig. 12. Model af Helsingør, ca. 1650. Byen voksede under Frederik 2. og Christian 4. med nye kvarterer på *Sanden* og ved *Sct. Anna Gade* nord for byen i retning af fiskerbebyggelsen *Lappen* og lystslottet *Lundenhave*. Krogen var i årene 1574-1585 blevet ombygget til renæssanceslottet, *Kronborg*. Grafik: Lars Bjørn Madsen.

Ekspansion, ca. 1550-1660

Under Frederik 2. (1559-1588) oplevede Helsingør en ny storhedstid, hvor byen voksede og sprængte de middelalderlige rammer. Byens kærnerregnskab viser, at indbyggertallet i Helsingør steg frem mod svenskekrigen i 1658, der resulterede i tilbagegang for byen. For at huse de mange tilflyttere, blev der opført nye boliger bl.a. langs Sct. Anna Gade og på Sanden, hvor Kronborg Slot kastede glans over beboerne i kvarteret.⁵⁸ Væksten hang sammen med indtægterne fra Øresundstolden, der voksede i takt med det øgede antal skibe, der passerede gennem Øresund.⁵⁹ De handlende i Helsingør profiterede af at levere proviant til de skibe, der kastede anker ud for byen for at betale Øresundstold, og selvom toldindtægterne gik i kongens kasse, førte de midler, som kongen i årene 1574-1585 brugte på at ombygge Krogen til et renæssanceslot, *Kronborg*, til øget omsætning i byen. Desuden tiltrak byggearbejdet håndværkere fra nær og fjern.⁶⁰ I 1586-1587 opførte Frederik 2. desuden lystslottet *Lundehave*, der under Frederik 5. fik sit nuværende navn: *Marienlyst Slot*.

Fig. 13. Udsigt fra udgravningerne på Sanden i retning af Helsingør. Vandspejlet til venstre i billedet viser den del af Sanden, der blev gravet bort i 1800-tallet ved anlæggelsen af Helsingør Havn. Foto: Museum Nordsjælland.

⁵⁸ Appel & Linaa: 'The townscape of Elsinore', 2020; Appel et al.: 'Den tyske Kirkes jord på Sanden i Helsingør', 2020; Grinder-Hansen: *Kronborg*, 2018, s. 182-185.

⁵⁹ Degn et al.: *Tolden i Sundet*, 2010.

⁶⁰ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*. 1985, Appel: 'The Scottish and English citizens in Elsinore from the 16th to the 18th century', 2012; Linaa: 'In Memory of the Merchants', 2012.

Den nye bydel på Sanden

En stor del af de indbyggere, der slog sig ned på Sanden, var ansatte ved hoffet, soldater eller nederlændere, der var kommet til byen for at deltage i byggeriet af Kronborg. Ved arkæologiske undersøgelser er der påvist aktiviteter overalt i byen i denne periode, men kun på Sanden har det været muligt at afdække flere større flader ved anlæggelsen af Kulturværftet og M/S Museet for Søfart på det nedlagte skibsværfts område nord for Helsingør Havn. I den forbindelse gennemførte Gilleleje Museum og Nationalmuseet i årene 2009-2011 en række udgravninger (fig. 13). Herved er der påvist forskellige dele af den bebyggelse på Sanden, der blev revet ned til grunden efter den svenske Carl 10. Gustavs (1654-1660) angreb på Kronborg i 1658.⁶¹ Resultatet af udgravningerne skal kort opsummeres, da den forsvundne bydel på Sanden er et stort set ubeskrevet blad.

Den lagfølge, som kunne dokumenteres ved udgravningerne, er møntdateret, hvilket gør det muligt at beskrive bebyggelsesudviklingen i området mellem byen og Kronborg.⁶² En mønt, der er slået i årene 1420-35 under Erik af Pommern, giver en *terminus-post-quem* datering af det nederste, næsten fundtomme dyrkningslag. Derefter følger et mere fundrigt dyrkningslag fra anden halvdel af 1500-tallet, hvor haverne i området blev intensivt gødet med affald fra byen.⁶³ Mønterne fra det øverste kulturlag, der antages at være samtidigt med bebyggelsen på Sanden, er blanding af mønter fra Frederik 2. og Christian 4. Lagfølgen er beskyttet af ca. 1,5 m aflejringer fra Kronborgs sløjfede forsvarsværker og fra skibsværftets tid. Ved udgravningerne blev der afdækket kældre fra huse af mursten og bindingsværk, foruden brønde, der var afstivet med planker eller tøndes, samt affaldsgruber og latriner, der har ligget i baggårdene. Der blev også påvist et ca. 25 m langt stykke af Christian 4.s bymur, der i begyndelsen af 1600-tallet blev opført langs med Kronborgs fæstningsterræn, Grønnehave. I krydset mellem Kongensgade og Allégade (tidligere kaldet Klostergaden-/Sandgaden) dokumenteredes en vejbro-lægning fra 1580'erne og dele af bygraven langs med Allégade, der efter svenskekrigen markerede byens østlige afgrænsning. Placeringen af disse bygninger og anlæg stemmer overraskende godt overens med kortet i Resens Atlas, der viser, at Helsingør by før det svenske angreb i 1658 omfattede to rækker af karréer øst for Allégade.⁶⁴ I forbindelse med udgravningerne blev der udtaget et stort antal prøver til naturvidenskabelige undersøgelser, bl.a. træ fra brønde til dendrokronologi, digler og slagter til metallurgiske undersøgelser samt blokke af jord fra latriner til makrofossilanalyser.⁶⁵ Jorden fra de fundrige gruber og kulturlag blev vandsoldet gennem 1-2 mm net, hvilket resulterede i et stort materiale af dyrekogler, keramik, glas og kakler, der efterfølgende er blevet bestemt af en række specialister.⁶⁶ Bordtøjet omfatter bl.a. glas fra de venetianske glashytter ved Amsterdam, kinesisk porcelæn, portugisisk og iberisk fajance, tysk stentøj og nederlandsk rødgods, hvilket tyder på, at der ud over danskere boede nederlandske immigranter på Sanden.⁶⁷

⁶¹ Appel: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', 2020; Bendtsen: Beretning Dok 1, Kronborgvej, NMII 2009-017.500, 2009; Grønnegaard: Beretninger Kulturhavnen, GIM 4024, GIM 4025, GIM 4028, 2012; Langsted: Beretninger Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, GIM 3920, 2010.

⁶² Langsted: Kulturhistorisk rapport Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907 & GIM 3920, 2010.

⁶³ Hjorth & Kroman: *Helsingør stadsbog*, 1981, s. 79, 83-84, 232; *Danmarks Kirker: Frederiksborg Amt*, Vol. II, 1964, s. 291; Dalsager: *St. Mariæ Kirkes Historie*, 1950, s. 31-34.

⁶⁴ Appel & Linaa: 'The townscape of Elsinore', 2020, s. 134-136; Resen, P.H.: *Atlas Danicus*, 1677.

⁶⁵ Daly: Rapport Kulturværftet, GIM 3920, 2009; Jouttijärvi: Analyser Kulturværftet, GIM 3902, 2010, GIM 3907, GIM 4024, GIM 4028, 2011; Karg & Flensborg: 'Plant resources in Elsinore in Early Modern times as revealed by archaeobotanical remains', 2020; Personlig meddelelse: Peter Mose Jensen.

⁶⁶ Atzbach: 'Migranten im frühneuzeitlichen Skandinavien, Forschungsprobleme und Lösungsansätze', 2017; Enghoff: 'Faunal Remains from the 16th-17th Century Settlement on The Sand, Elsinore', 2020; Kristiansen: Bestemmelser af ovnkakler, Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, GIM 3920, 2010, GIM 4024/4028, GIM 4025, 2012; Bendtsen: Dok I: NMII 2009-017.500, 2009.

⁶⁷ Linaa: 'Pottery in Elsinore and Aalborg', 2020; Kock: Bestemmelse af glas fra Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, GIM 3920, 2010; GIM 4024/4028, 2012.

Fig. 14. Kort over Helsingør før ødelæggelsen af Sanden i 1658. Efter P. H. Resens *Atlas Danicus*, 1677. Foto: Det kongelige Bibliotek.

Blandt affaldet fra måltiderne var desuden knogler af hjortevildt, hare, kramsfugl, kalkun, ferskvandsfisk og skaller af østers, der sammen med frø fra eksotiske planter som sort peber, granatæbler, koriander og figer, vidner om velstående indbyggers spisevaner og immigranternes vidt forgrenede netværk, der gjorde det muligt for dem at opretholde deres hjemlands kultur under fremmede himmelstrøg.

Metalforarbejdning

Afslutningsvis skal omtales de mange spor af metalforarbejdning, der er fremkommet ved de senere års arkæologiske undersøgelser i den nordlige og østlige del af Helsingør. Når Christian 4.s kanonstøberi, *Gethuset*, fra 1599-1600 ligeledes var placeret i Kongensgade i byens nordlige udkant, skyldes det antagelig brandfaren. Affaldslag med digler, slagger og stenkul, der blev fundet ved en arkæologisk undersøgelse på Kronborgvej i 1998, stammer muligvis fra *Gethuset*, der antagelig blev revet ned efter svenskekrigen i 1658.⁶⁸ Det er derimod umuligt at afgøre, om affaldet fra metalforarbejdning i de arkæologiske udgravninger stammer fra danske smede eller nogle af de mange tyske smede, der kom til Helsingør for at deltage ved Frederik 2.s ombygning af Kronborg eller arbejde på Christian 4.s våbenfabrikker i Helsingør og Hellebæk.⁶⁹

Digler og ovndele fra udgravningerne på Sanden tyder på, at der foregik metalstøbning og -smedning på arealet frem til, at bebyggelsen blev for tæt i begyndelsen af 1600-tallet.⁷⁰ Ved fjernvarmegravningen i 2009 blev der ligeledes påvist jernslagge, digler og affald fra bronzestøbning i keramikdaterede lag fra ca. 1600

⁶⁸ Hvass: 'Museets arkæologiske udgravning mellem Kongensgade og Kronborgvej' NFH A703/GIM 3991, 1998; Hvass & Schiellerup: 'Hermer og kaminer i Helsingør', 2000.

⁶⁹ Tønnesen: *Helsingørs udenlandske borgere*, 1985, s. 64; Hvass & Bill-Jessen: *Christian IV som kanonstøber*, 2011.

⁷⁰ Jouttijärvi: Analyser Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, 2010, GIM 4024, GIM 4028, 2011.

ud for Kongensgade 8b.⁷¹ Et omtrent samtidigt grydestøberi på Axeltorv blev undersøgt i 2009 i forbindelse med renoveringen af Erik af Pommerns Mindebrønd fra købstadens 500-års jubilæum i 1926.⁷² Axeltorv blev anlagt i den nordlige del af byen efter en brand i 1684, og siden er torvet blevet udvidet i flere omgange. Kulturlaget under mindebrønden viste sig at være godt 4 m tykt, da området som nævnt havde været en del af den fugtige lavning, der i middelalderen afgrænsede byen mod nordvest. Over det nederste tørvelag, der indeholdt enkelte stykker pottetekler og keramik fra 1400-tallet, lå et opfyldningslag fra årtierne omkring år 1500. Et par meter under den nuværende overflade afdækkedes en pikstensbrolagt gårdsplads og flere gruber med knuste lerforme fra fremstillingen af malmgryder, trompetformede indløbstragte og andet affald, herunder ruller af søgræs, der sandsynligvis blev anvendt ved støbningen.⁷³ På to af fragmenterne af støbeformene ses spejlvendte mestermærker, der desværre ikke er med i oversigten over Helsingørs bomærker.⁷⁴ Initialerne TL kendes dog fra en malmgryde (NM D1865), som er fundet ved købstaden Søborg syd for Gilleleje og opbevares på Nationalmuseet. Det er foreslået, at TL kan have været far til Daniel Torsen grydestøber, der i 1643-1667 var indehaver af en gård i Sudergade.⁷⁵

Konklusion

De senere års udgravninger i Helsingør kaster nyt lys over byens udvikling. De naturvidenskabelige undersøgelser spiller en stor rolle ved de arkæologiske undersøgelser i Helsingør, og jorden fra de fundrige gruber og kulturlag vandsoldes for at sikre et repræsentativt fundmateriale. Afsøgning med metaldetektor er ligeledes blevet en fast del af museets undersøgelser i byen, og det er håbet, at denne indsats med tiden vil rette op på den mangel på mønter, som stadig kendetegner byen.

Mulighederne for at sammenligne bygningsrester, der fremkommer i de arkæologiske udgravninger, med de bevarede historiske bygninger i Helsingør er ubegrænsede. Men bortset fra murværk i Skt. Olai Kirke, der stammer fra 1200-tallet, er der indtil videre ikke påvist bebyggelse i Helsingør før 1400. Fremtiden vil vise, om det er muligt at påvise spor efter færgestedet og den ældste købstad fra 1200-1300-tallet, som er nævnt i de skriftlige kilder. De kulturlag med kandeskår fra 1250-1350, der i 1980 blev fundet ved stranden syd for kirken, og de spredte forekomster af mønter fra Erik Menved nord og øst for kirken viser aktivitet i området.

Ingen konge har sat sit fingeraftryk så tydeligt på Helsingør som Erik af Pommern. Han indførte Øresundstolden, opførte Krogen og gav byen nye privilegier i 1420'erne. Der er tvivl om den hidtidige udlægning af teksten i Erik af Pommerns privilegier fra 1426: blev købstaden flyttet eller omlagt? Dette kan endnu ikke afgøres arkæologisk, men udgravningerne i Helsingør vidner om omfattende anlægsarbejder og håndværksaktiviteter på Erik af Pommerns tid. I Gl. Færgestræde blev der ryddet et krat langs med stranden, og rundt om i byen tilførtes sand for på at skabe fast grund til gader og bebyggelse. Der er desuden påvist spor efter skomagere i Sudergade og smede i Hestemøllestræde. Det økonomiske opsving i byen gjorde det muligt at påbegynde opførelsen af tre klostre på kun ti år.

Helsingør sprængte de middelalderlige rammer under Frederik 2. De arkæologiske udgravninger nord for havnen i årene 2009-2011 er de første større udgravninger i Helsingør. De har givet indsigt i det næsten ukendte kvarter, der fra 1570'erne voksede frem på Sanden mellem byen og Kronborg. Udgravningerne viser, at der foruden velhavende danskere boede mange nederlandske immigranter, der opførte boliger i renæssancens stil og dækkede bord med kinesisk porcelæn, tysk stentøj og nederlandsk majolika. Det

⁷¹ Grønnegaard: Beretning Fjernvarme Kongensgade, GIM 3914, 2009; Jouttijärvi: Analyse Fjernvarme Kongensgade, GIM 3914, 2010.

⁷² Grønnegaard: 'Grydestøber', 2010; Beretning Axeltorv, GIM 3957, 2010.

⁷³ Stilborg: Analyse Axeltorv, GIM 3957, 2010; Jouttijärvi: Analyse Axeltorv, GIM 3957, 2010; Personlig meddelelse: Annine Moltsen.

⁷⁴ Tønnesen: *Helsingørs Bomærker*, 1968.

⁷⁵ Bill-Jessen & Hvass: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør*, 2017, s. 158.

svenske angreb på Kronborg i 1658, som lagde bebyggelsen på Sanden øde, var samtidig afslutningen på den lange periode med vækst og fremgang i Helsingør.

Tak

De mange og delvis samtidige arkæologiske undersøgelser i Helsingør by involverede foruden museumsinspektør Tim Grønnegaard og Kjartan Langsted fra Museum Nordsjælland (tidligere Gilleleje Museum) en række projektansatte arkæologer fra ind- og udland. I flere år bidrog Brian Wellbelove med metaldetektor til at øge mængden af metalfund fra Helsingør. Tak til dem alle. Endelig tak for samarbejdet med Museerne Helsingør: Lone Hvass og Lars Bjørn Madsen; holdet bag de naturvidenskabelige analyser: Inge Enghoff, Jakob Kveiborg, Arne Jouttijärvi, Sabine Karg, Aoife Daly og Annine Moltsen; og til de specialister, der bestemte genstandene fra udgravningerne: Jette Linaa, Ole Kristiansen, Jan Kock og Helle Horsnæs. Uden deres indsats var resultatet af udgravningerne ikke blevet det samme.

Litteraturliste

Utrykt materiale

- Andersen, J.: Beretning vedr. arkæologisk udgravning på Stürups Plads, Helsingør, NFH A624, Nordsjællandsk Folkemuseum, 1996.
- Appel, L.: Beretning for arkæologisk overvågning på Kongensgade 24-26 i Helsingør, MNS 50435, Museum Nordsjælland, 2020.
- Bendtsen, N.H.: Beretning for Nationalmuseets undersøgelse af det kommende Handels- og Søfartsmuseum, Dok 1, Kronborgvej, København, NMII 2009-017.500, Nationalmuseet, 2010.
- Daly, A.: Helsingør Kulturværft, København, GIM 3920, 21. dendro.dk rapport, 2009.
- Enghoff, I.B.: Rapport over dyreknogle-materiale fra lokaliteten Munkegade, Helsingør, GIM 3835. ZMK 66/2010., Statens Naturhistoriske Museum, Københavns Universitet, 2010.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk forundersøgelse Sudergade i Helsingør, GIM 3755, Gilleleje Museum, 2008.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning Sudergade i Helsingør, GIM 3818, Gilleleje Museum, 2009.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning i Gammel Færgestræde i Helsingør, GIM 3921, Gilleleje Museum, 2010.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning på Axeltorv i Helsingør, GIM 3957, Gilleleje Museum, 2010.
- Grønnegaard, T.: Beretning Helsingør Fjernvarme 2009, Helsingør, GIM 3914, Gilleleje Museum, 2009.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologiske undersøgelser ved nedgravning af fjernvarme i Kongensgade i Helsingør, GIM 3914, Gilleleje Museum, 2010.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning i Munkegade i Helsingør, GIM 3835, Gilleleje Museum, 2011.
- Grønnegaard, T.: Beretning for Helsingør Fjernvarme 2010, GIM 3970, Gilleleje Museum, 2011.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning, Kulturhavn Kronborg, GIM 4024, Gilleleje Museum, 2012.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning, Kulturhavn Kronborg, GIM 4025, Gilleleje Museum, 2012.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning, Kulturhavn Kronborg, GIM 4028, Gilleleje Museum, 2012.
- Grønnegaard, T.: Beretning for arkæologisk udgravning i Hestemøllestræde i Helsingør, GIM 4197, Gilleleje Museum, 2013.
- Helsingør Byfoged Skifteprotokol, Helsingør Byfogedarkiv.

Helsingør Bys Regnskaber (Kæmnerregnskaber), Helsingør Rådstuearkiv.

Jantzen, C.: Beretning for udgravning i gården til Strandgade 89, Helsingør, Helsingør Bymuseum, 1983.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digel fra Gjethuset, GIM 3991, Heimdal-archaeometry, 2009.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digel fra GIM 3902, Heimdal-archaeometry, 2010.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digel fra GIM 3957, Heimdal-archaeometry, 2010.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digler og andet fra GIM 3914, Heimdal-archaeometry, 2010.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digel og slagger fra GIM 3907 (GIM 3902), Heimdal-archaeometry, 2011.

Jouttijärvi, A.: Analyse af digelfragment fra GIM 4024, Heimdal-archaeometry, 2011.

Jouttijärvi, A.: Analyse af lergenstande fra GIM 4028 (GIM 4024), Heimdal-archaeometry, 2011.

Jouttijärvi, A.: Analyse af smeltet kobberlegering og muligt digelfragment fra GIM 4024, Heimdal-archaeometry, 2011.

Jouttijärvi, A.: Analyse af slagger fra Hestemøllestræde, GIM 4197, Heimdal-archaeometry, 2013.

Klem, K.: Beretning for udgravning af grave nord for Stengade, HKM 76/47, Helsingør Bymuseum, 1947.

Kock, J.: Bestemmelse af glas fra Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907, GIM 3920, Aarhus Universitet, 2010.

Kock, J.: Bestemmelse af glas fra Kulturværftet, GIM 4024/4028, Aarhus Universitet, 2012.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra Axeltorv, Helsingør, GIM 3957, 2010.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra Kulturværftet, Helsingør, GIM 3902, 2010.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra Kulturværftet, Helsingør, GIM 3907, 2010.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra Kulturværftet, Helsingør, GIM 3920, 2010.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra anlæg Aa, Kulturhavnen i Helsingør, GIM 4028/4024x138, 2012.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra Kulturhavnen i Helsingør, GIM 4025, 2012.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler fra kælder 3, Kulturhavnen i Helsingør, GIM 4028/4024x88, 2012.

Kristiansen, O.: Bestemmelse af ovnkakler, Nationalmuseets udgravning, NMII 2009-017.500, 2018.

Langsted, K.: Beretning for arkæologisk udgravning på Kulturværftet i Helsingør, GIM 3902, Gilleleje Museum, 2010.

Langsted, K.: Beretning for arkæologisk udgravning på Kulturværftet i Helsingør, GIM 3907, Gilleleje Museum, 2010.

Langsted, K.: Beretning for arkæologisk udgravning på Kulturværftet i Helsingør, GIM 3920, Gilleleje Museum, 2010.

Langsted, K.: Kulturhistorisk rapport for de arkæologiske udgravninger på Kulturværftet, GIM 3902, GIM 3907 & GIM 3920, Gilleleje Museum, 2010.

Langsted, K.: Beretning for arkæologisk undersøgelse ved Karmeliterhuset, Helsingør, MNS 50173, Museum Nordsjælland, 2016.

Lønskov, S.H.: Beretning for den arkæologiske undersøgelse i forbindelse med anlægsarbejde på den delvist sløjfede borgvold Flynderborg, GIM 3806, Gilleleje Museum & Københavns Bymuseum, 2009.

Nørlund, P.: Beretning for arkæologisk udgravning ved Sortebrødreklosteret, Fiolgade 5, Helsingør, MN 478/36, Nationalmuseet, 1936.

Skovmand, R.: Beretning for arkæologisk udgravning ved Flynderborg, Helsingør, MN 382/37, Nationalmuseet, 1937.

Stilborg, O.: Grydestøberiet på Axeltorv (GIM 3957). Teknologisk registrering af støbeformsrester, SKEA, Stilborg keramikanalys, 2010.

Trykt materiale

Adamus, B. & Lund, A.A.: *Bekrivelse af øerne i Norden*, Wormianum, Højbjerg, 1978.

Allin, S., Rasmussen, K., Bøttiger, B. & Jensen, B.: *Helsingør kommuneatlas. Bevaringsværdier i byer og bygninger*, Skov- og Naturstyrelsen & Helsingør Kommune, Hasløv & Kjærsgaard, 2000.

Andrén, A.: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i der medeltida Danmark*, Malmö, 1985.

Andersen, V.L., Grønnegaard, T., & Hvass, L.: 'Skomagere i Sudergade', Årbog, Helsingør Kommunes Museer, 2009, s. 19-36.

Appel, L.: 'The Scottish and English citizens in Elsinore from the 16th to the 18th century – an archaeological approach', I H. Harnow, D. Cranstone, P. Belford & L. Høst-Madsen (red.), *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2012, s. 187-194.

Appel, L.: 'The archaeology of Elsinore and The Sand', I J. Linaa (red.): *Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden*, *Archaeology-History-Science*, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 95-116.

Appel, L. & Linaa, J.: 'The townscape of Elsinore', I J. Linaa (red.): *Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden*, *Archaeology-History-Science*, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 119-149.

Appel, L., Bill-Jessen, T. og Meng Christensen, P.: 'Den tyske Kirkes jord på Sanden i Helsingør – byudvikling på kongeligt initiativ 1576-1633', *Gransk* 2020 I, s. 2-34.

Atzbach, R.: 'Migranten im frühneuzeitlichen Skandinavien, Forschungsprobleme und Lösungsansätze'. I: *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit*, bd. 30, 2017, s. 95-112.

Braun, G., & Hogenberg, F.: *Civitates orbis terrarum 1572-1618 (IV-V)*, Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam, 1582-1590.

Bill-Jessen, T., & Hvass, L.: *Liv og død, tro, håb og mirakler i 1600-tallets Helsingør* Helsingør: Helsingør Kommunes Museer, 2017.

Dalsager, J.S.: *St. Mariæ Kirkes Historie, 1450-1950*. Et halvt tusinde Aar i Tekst og Billeder, Hagerup, København, 1950.

Danmarks Kirker: Frederiksborg Amt, Vol. II, København: Nationalmuseet, 1964.

Danmarks riges breve 1281-1290: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1.-3. række, 1938-1972.

Degn, O. (red.): *Tolden i Sundet, Toldoprævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857*. Told- og Skatthehistorisk Selskab, 2010.

Elsøe Jensen: *Danmarks middelalderlige byplaner, bd. 3: Lolland, Falster, Møn*, København: Dansk Komité for Byhistorie, 1992.

Enghoff, I.B.: 'Faunal remains from the 16th-17th century settlement on the Sand, Elsinore', I J. Linaa (red.): *Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden, Archaeologi. History-Science*, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 253–305.

Eriksson, T., Drake, K., & Carelli, P.: *Kärnan och borgen, Helsingborgs slotts medeltida byggnadshistoria*, Skrifter 7, Dunkers Kulturhus, Helsingborg, 2007.

Galster, G.: *Næstved mønt*, Sparekassen for Næstved og Omegn i anledning af 100-års jubilæet, 1966.

Grinder-Hansen, P.: *Kronborg: fortællingen om et slot*, København: Gyldendal, 2018.

Grønnegaard, T. 2010: 'Grydestøber', *Skalk*, 2010, nr. 4, s. 12-15.

Henningsen, H.: 'Vogt jer for Lappesand! Om læsekort og deres beskrivelser af danske farvande'. *Handels- og Søfartsmuseets på Kronborg, Årbog*, årg. 43, 1984, s. 56-99.

Henningsen, H.: 'Helgenskaren, der værnede Helsingørs kirker og klostre'. *Helsingør Kommunes Museer, Årbog*, 1993, s. 39-70.

Hjorth, K., & Kroman, E.: *Helsingør stadsbog: rådstueprotokol og bytingbog 1555-1555, 1559-1560 og 1561-1555*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, København, 1981.

Huitfeldt: *Danmarks riges krønike*, 1601.

Hvass, L.: 'Museets arkæologiske udgravning mellem Kongensgade og Kronborgvej', *Forening & Museum, Medlemsblad for Helsingør Museumsforening*, 1998, nr. 2, s. 9-11.

Hvass, L., 'Dominikanernes kloster i Helsingør', *Helsingør Kommunes Museer, Årbog*, 2009, s. 51-74.

Hvass, L., & Bill-Jessen, T.: *Christian 4. som kanonstøber: kongens værksteder ved Kronborg – Gethuset, Hammermøllen og Kobbermøllen*, Helsingør Kommunes Museer, Helsingør, 2011.

Hvass, L., & Schiellerup, P.: 'Hermer og kaminer i Helsingør', *Fabrik og bolig*, 2000, nr. 2, s. 40-47.

Jantzen, C.T.: *Helsingørs middelalderlige topografi*, Helsingør Bymuseum og Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev, 1990.

Jensen, J.S.: *Danmarks middelalderlige skattefund c. 1050-c. 1550*, Nordiske fortidsminder, Serie B, bd. 12,1, Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1992.

- Karg, S. & Flensborg, C.: 'Plant resources in Elsinore in Early Modern times as revealed by archaeobotanical remains', I J. Linaa (red.): *Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden, Archaeology-History-Science*, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 239-251.
- Kroman, E.: *Danmarks middelalderlige annaler*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1980.
- Krongaard Kristensen, H., & Poulsen, B.: *Danmarks byer i middelalderen*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, 2016.
- la Cour, V.: 'Flynderborg'. *Fra Frederiksborg Amt, Årbog*, 1952, s. 3-24.
- la Cour, V.: *Danske borganlæg*, bd. 1, København, 1972.
- Linaa, J.: 'In Memory of the Merchants; The Consumption and Cultural Meetings of Immigrants in Early Modern Elsinore'. I H. Harnow, D. Cranstone, P. Belford & L. Høst-Madsen (red.): *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2012, s. 195-207.
- Linaa, J.: 'Pottery in Elsinore and Aalborg'. I J. Linaa (red.): *Urban Diaspora, The Rise and Fall of Diaspora Communities in Early Modern Denmark and Sweden, Archaeology-History-Science*, Jutland Archaeological Press, 2020, s. 331-375.
- Lorenzen, V.: 'Erik af Pommerns byanlæg'. *Fra Frederiksborg Amt, Årbog*, 1960, s. 37-57.
- Nationalmuseet: *Historiske huse i Helsingør. Fortegnelse over bevaringsværdige ældre bygninger i Helsingør*, 1973.
- Olsen, G.: 'De danske Købstæder gennem Tiderne', *Vi og vor Fortid*, nr. 10, København: J.H. Schultz Forlag, 1943.
- Pedersen, L.: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857*, bd. 1, Nyt Nordisk Forlag, København, 1926.
- Pedersen, L.: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857*, bd. 2, Nyt Nordisk Forlag, København, 1929.
- Resen, P.H.: *Atlas Danicus I A og II PQR, Sjælland som helhed og landdistrikterne samt Køge, Frederiksborg og Slangerup, 1677*:. (findes online på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside)
- Saxo, & Winkel Horn, F.: *Danmarks Krønike*, 2. udgave, København: Sesam, 2001.
- Schjerup Hansen, P.: *Bystruktur og havekultur: mellem senmiddelalder og renæssance: en kartografisk aflæsning og analyse af Øresundsregionens byer*, København: Museum Tusulanum, 2008.
- Skaarup, B. & Jantzen, C.: 'Strandgade 89 – et udgravningsprojekt', *Årbog. Helsingør Kommunes Museer*, 1981, s. 147-152.
- Tønnesen, A.: *Helsingørs bomærker*, København, 1968.
- Tønnesen, A.: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, Byhistoriske skrifter (3), Ringe: Misteltenen, 1985.
- Wegener, C.F.: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', *Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder*, III, 1861-1865, s. 3-142.

Wegener, C.F.: 'Samling af Aktstykker til Byen Helsingørs Historie', Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder, IV, 1866-1870, s. 3-28.

Aakjær, S.: *Kong Valdemars Jordebog*, bd. 1-3, 1926-1945.